

Peter Mosný: *Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonómia*. Slovak Academic Press. Bratislava 2001, ss. 216.

Terytorium Rusi Podkarpackiej, zwanej od 1945 r. Ukrainą Zakarpacką, obejmujące obszar 12,8 tys. km², stanowiło w X i XI wieku część Rusi Kijowskiej, a od XI wieku do 1918 r. Królestwa Uherskiego. Na podstawie traktatu z Saint-Germain (10 września 1919 r.) Ruś weszła w skład Republiki Czechosłowackiej. Po 19 latach przynależności do Czechosłowacji arbitraż wiedeński z 2 listopada 1938 r. zdecydował o włączeniu południowej części Rusi do Republiki Węgierskiej, zaś reszta Podkarpacia została włączona do Węgier zbrojnie w marcu 1939 r. Od kwietnia 1944 r. do czerwca 1945 r. Ukraina Zakarpacka stanowiła znów część składową powojennej Czechosłowacji, by mocą umowy czechosłowacko-radzieckiej z 29 czerwca 1945 r. wejść w skład Socjalistycznej Republiki Ukrainy. Historyczną granicę Rusi Podkarpackiej odtwarza i dziś utworzony w 1946 r. Obwód Zakarpacki z centrum administracyjnym w Užhorodzie.

Ustrojowi politycznemu Rusi Podkarpackiej w okresie jej przynależności do Republiki Czechosłowackiej, tj. w latach 1919–1939 i 1944–1945, poświęcił swoją książkę Peter Mosný, historyk prawa z Uniwersytetu Pavla Jozefa Šafárika w Koszycach.

Autonomię Rusi Podkarpackiej autor przedstawił na tle istniejących ówczesnie rozwiązań prawa mniejszościowego. W systemie umów mniejszościowych Mosný wyróżnia 5 grup, w tym tzw. *małe traktaty*, z których za wiodący, i będący wzorem dla innych traktatów mniejszościowych, uznaje autor *Mały Traktat Wersalski* z 28 czerwca 1919 r., narzucony Polsce na podstawie art. 93 *Traktatu Wersalskiego*. Autor reprezentuje przy tym pogląd, obcy nauce polskiej, że traktaty mniejszościowe nie naruszały suwerenności państw, które musiały je podpisać. W systemie prawa mniejszościowego Mosný wymienia – poza *Małym Traktatem Wersalskim* – jeszcze 4 źródła dotyczące się międzywojennej Polski: decyzję Rady Ambasadorów przyjętą w Spa (28 lipca 1920 r.), traktat ryski (18 marca 1921 r.), Konwencję Genewską (15 maja 1922 r.) i umowę polsko-czechosłowacką w sprawach prawnych i finansowych (23 kwietnia 1925 r.).

Pierwszy czechosłowacki powszechny spis ludności (15 lutego 1921 r.) wykazał, że na obszarze Czechosłowacji żyje 34,5% mniejszości narodowych, w tym 3,4% ludności małoruskiej, czy karpatoruskiej. Tak duży udział mniejszości w ogólnej liczbie mieszkańców kraju wymagał w konsekwencji określonych wewnętrznych rozwiązań prawnych w zakresie ochrony mniejszości. Czechosłowacki system prawny ochrony mniejszości omówił autor w drugim rozdziale pracy. Zanalizował w nim tak przepisy konstytucji z 29 lutego 1920 r., porównując je z postanowieniami *Małego Traktatu z Saint-Germain* (10 września 1919 r.), jak i przepisy prawa językowego, szkolnego, oświatowego i bibliotecznego. Poziom przyjętych przez czechosłowackiego ustawodawcę rozwiązań w zakresie ochrony mniejszości Peter Mosný ocenia jako wysoki.

W czasie przynależności Rusi Podkarpackiej do Królestwa Uherskiego terytorium Rusi – nieoficjalnie zwanej wówczas w języku słowackim także *Uhorská Rus*, *Rusínia*, *Uhorusínia*, *Rusínsko*, *Podkarpatsko*, *Zakarpatsko*, *Severovýchodná horná zem*, *Zakarpatská Ukrajina* – dzieliło się na 4 żupy (*comitatus*, *Komitát*, *megyé*): marmaroską, ugżską, bereską i užgorodzką, stanowiących niewielką tylko część ogółu 63 żup, na które dzieliło się całe Królestwo. Stosowany przez Węgrów ucisk narodowy spowodował, że do roku 1914 wyemigrowała z Zakarpacia prawie 1/3 Rusinów.

Po rozpadzie *Zalıtawii* pojawiło się 5 koncepcji w sprawie przynależności państwowej Rusi Podkarpackiej. Zgodnie z nimi, Ruś Pokarpacka miała stanowić odrębną Republikę Huculską, względnie zostać włączona do: Republiki Węgierskiej; do Cesarstwa Rosyjskiego; do Ukrainy; do Czechosłowacji.

O włączeniu Rusi do Republiki Czechosłowackiej zdecydowało porozumienie przewodniczącego Czechosłowackiej Rady Narodowej T.G. Masaryka z przewodniczącym Amerykańskiej

Rady Narodowej Uhro-Rusinów G.I. Żatkowiczem, zawarte w końcu października 1918 r. i potwierdzone 12 listopada 1918 r. na posiedzeniu Amerykańskiej Rady Narodowej Uhro-Rusinów w Scrantonie. Wolę polityczną wychodźstwa czechosłowackiego i rusińskiego wyrażały też traktaty pokojowe z Austrią (art. 53), z Niemcami (art. 81) i Węgrami (art. 48). Te 3 traktaty stanowiły zgodnie, że państwa pokonane uznają *tak jak to uczyniły państwa sprzymierzone i stowarzyszone pełną niezawisłość państwa czechosłowackiego, obejmującego także autonomiczne terytorium Rusinów na południe od Karpat*.

Szczegółową regulację statusu prawnego Rusi Podkarpackiej zawierał *Mały Traktat z Saint-Germain* (art. 10–13), zaś w zakresie prawa wewnętrznego konstytucja czechosłowacka (§ 3 ust. 1–9) i traktowany jako rozwiązanie przejściowe *Generalny Statut* zatwierdzony przez rząd czechosłowacki 7 listopada 1919 r. *Statut* przewidywał, że wybory do sejmiku autonomicznego miały się odbyć do 90 dni po wyborach do Zgromadzenia Narodowego. Do tego czasu na Rusi miały funkcjonować organy przejściowe: *general, administrator i dyrektorium autonomiczne*. *Generalny Statut* został znowelizowany uchwałą rządu już 26 kwietnia 1920 r. W myśl uchwały, organami naczelnymi Rusi miały być odtąd: *gubernator, wicegubernator i rada gubernialna* (faktycznie nigdy nie powołana).

Art. 10–13 *Małego Traktatu z Saint-Germain* i § 3 konstytucji czechosłowackiej, którego postanowienia niekiedy nieco odbiegały od sformułowań *Traktatu*, przewidywały powołanie autonomicznego sejmiku Rusi Podkarpackiej, z ograniczoną kompetencją ustawodawczą (sprawy językowe, nauczania, wyznaniowe zarządu lokalnego i inne sprawy przekazane ustawami Republiki Czechosłowackiej), z wetem stanowczym prezydenta republiki, i mianowanego przez prezydenta gubernatora, ponoszącego odpowiedzialność tak przed sejmikiem Rusi, jak i przed prezydentem. § 3 ust.7 konstytucji stanowił, że funkcjonariusze Rusi Podkarpackiej winni pochodzić z miejscowej ludności.

Ani *Generalny Statut* i ogólnopaństwowe reformy administracji z lat 1920, 1927 ani ustawa z 26 czerwca 1937 r. o tymczasowej regulacji statusu prawnego gubernatora Rusi Podkarpackiej nie przybliżyły chwili realizacji autonomii. Zdecydowanie centralistyczna polityka praskiego centrum skutkowałą dziesięcioletnim, dalekim od autonomicznych założeń, ustrojowym prowizorium.

W zmienionych warunkach politycznych doszło po Monachium do przekształcenia dotychczasowej unitarnej Republiki Czechosłowackiej w państwo o asymetrycznej federacji. Stało się tak w konsekwencji zmiany konstytucji, przeprowadzonej 22 listopada 1938 r., powołującej do życia autonomiczną Słowację i autonomiczną Ruś Podkarpacką. Ustawa konstytucyjna o autonomii Rusi Podkarpackiej, którą Peter Mosný szczegółowo interpretuje, stanowiła legalizację istniejącego od 11 października 1938 r. autonomicznego rządu rusińskiego. Ustanowienie autonomii było niewątpliwym sukcesem podkarpackich Rusinów. Żywość autonomii był jednak krótki, zamknięty datami 11 października 1938 r. (mianowanie autonomicznego rządu) – 15 marca 1939 r. (pierwsze a zarazem ostatnie posiedzenie autonomicznego sejmiku). Autonomia Rusi, pomyślana w 1919 r. jako warunek jej włączenia do Republiki Czechosłowackiej a zarazem skuteczny środek ochrony ludności karpaturskiej, nie realizowana przez 19 lat międzywojnia, osiągnęła w jesieni 1938 r. znacznie wyższy niż tylko autonomiczny poziom ustrojowy. Na mocy ustawy konstytucyjnej z 22 listopada 1938 r. Ruś Podkarpacka stała się państwem związkowym, z własnym parlamentem i rządem, z prawem autonomicznego sejmiku do uchwalania własnej konstytucji.

Wybrany 12 lutego 1939 r. jednoizbowy sejm Rusi Podkarpackiej zebrał się tylko raz – 15 marca 1939 r. – w mieście Chust, gdyż Użhorod był już wcześniej zajęty przez Węgrów. Wobec faktu, że wojska węgierskie zajmowały wówczas resztę Rusi, sejm nie był w stanie nawet rozpocząć swej działalności. Niewiele znaczącą demonstracją polityczną stało się ogłoszenie przez sejm – 15 marca 1939 r. – powstania Ukrainy Karpackiej i wybranie jej prezydentem A. Wołoszyna, skoro cała Ruś weszła w skład Węgier.

Ostatni rozdział książki Peter Mosny poświęcił koncepcjom politycznym, reprezentowanym w latach 1939–1945 tak przez rząd londyński, jak i przez różne siły polityczne na Słowacji, na temat miejsca Rusi Podkarpackiej w powojennej Czechosłowacji. Niemal jednolite stanowisko wszystkich ugrupowań politycznych, zgodnie z którym Ruś miała być naturalną częścią składową powojennej Czechosłowacji, świadczyło o naiwności jego autorów. Na podstawie umowy czechosłowacko-radzieckiej z 29 czerwca 1945 r. Ruś Podkarpacka, nazywana w umowie Ukrainą Zakarpacką, została włączona do Republiki Ukrainy.

Książka koszyckiego historyka prawa, wykorzystującego twórczo wiele źródeł archiwalnych, normatywnych i całą dotychczasową literaturę przedmiotu, stanowi bardzo solidne opracowanie ważnego problemu: ochrony praw mniejszości rusińskiej w jej najwyższej z możliwych postaci, tj. przyznania statusu autonomicznego obszarowi zamieszkiwanemu przez mniejszość.

Należy żałować, że ta cenna monografia nie zawiera streszczenia w którymś z języków kongresowych.

JÓZEF CIĄGWA (Rzeszów)

Karin Friedrich, *The Other Prussia. Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569–1772*, Cambridge University Press, 2000, ss. 280.

Książka Karin Friedrich, wykładowcy historii w School of Slavonic and East European Studies w Londynie, od dawna współpracującej z toruńskim środowiskiem naukowym, stanowi opracowanie, obok którego nie można przejść obojętnie. Jest to opracowanie równie pouczające ze względu na erudycję co prowokujące do polemik. Książka skłania do zadumy i jest to jej wielką zaletą, tym bardziej, że Autorka stara się być bezstronną wobec historiograficznych kontrowersji i zachować obiektywizm w charakteryzowaniu problemów spornych. Swe dzieło traktuje ona jako case-study kształtowania się narodu w okresie przed rewolucją francuską, w okresie tworzenia się koncepcji nowoczesnego nacjonalizmu. Obszarem swych poszukiwań obejmuje prowincję Prusy Królewskie, która – jak wiadomo – stanowiła w latach 1466–1772/93 część terytorium państwa polsko-litewskiego, i w której szczególną rolę odgrywały wielkie miasta – Gdańsk, Toruń i Elbląg.

Dzieło K. Friedrich jest nie tyle wielowątkowe, co bardziej wielowarstwowe. Jej odczytanie możliwe jest przy zaangażowaniu różnych poziomów kontaktu z prezentowanym materiałem, jak też różnych sposobów jego interpretacji. Zawarty jest w tej książce jeden zasadniczy wątek, jak też odpowiadająca jemu jedna, podstawowa, ale znacząca teza, że powstanie i kształtowanie się narodu jest procesem. Końcowy konstrukt tej ewolucji, a przynajmniej jej zaczątki, są rezultatem wielu momentów sprawczych. Wynika to z różnych uwarunkowań, zaś cały ten proces może przynieść różne efekty. Prowadzi to do drugiej tezy, stanowiącej w ujęciu Autorki już konsekwencję pierwszej, że taki właśnie naród zaczynał się kształtować w Prusach Królewskich za czasów podległości tejże prowincji Rzeczypospolitej. To z kolei skłania do postawienia podstawowego pytania, jakie były cechy tego narodu oraz jakie uwarunkowania sprzyjały jego kształtowaniu się oraz jakie były tego podstawy polityczne i prawne, a także skutki? W dobie integracji, a również politycznej wrzawy wobec problemów narodowych, czynionej z jednej strony przez odczuwających zagrożenie zalewem innych, z drugiej lamentujących, że wskutek integracji rozpląną się pośród innych, tracąc swoją narodową tożsamość, stawianie takich tez, jak uczyniła to K. Friedrich, odnosząc je do terenu „*einer verhinderter Provinz*”, budzić musi z pewnością sze-